
NASIM OCHILOV
filologiya fanlari doktori,
Qarshi davlat universiteti dotsenti

EPIK BILIM TANAZZULI VA SOXTA DOSTONLARNING YUZAGA KELISH OMILLARI

Annotatsiya: Maqolada ijtimoiy-madaniy voqelikdagi texnologik taraqqiyotning jonli epik an'anaga ta'siri tufayli dostonchilikda so'nish jarayonining yuzaga kelishi, epik xotira, bilim va dunyoqarash bilan bog'liq o'zgarishlar, epik bilimning tanazzuli natijasida soxta va muallifli dostonlarning yaratilish holati, bunda an'ananing o'rni, umumiy ma'noda hozirgi baxshichilik san'ati va doston ijrosi bilan bog'liq xususiyatlar haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: baxshi, doston ijrosi, epik xotira, bilim, dunyoqarash, noan'anaviy doston, texnologik taraqqiyot, tanazzul, epik repertuar, barqaror uzviylik.

Аннотация: В статье рассуждается о возникновении процесса угасания эпической традиции вследствие влияния технологического прогресса, об общественно-культурной реальности, об изменениях, связанных с эпической памятью, знанием и мировоззрением в результате упадка эпического знания создание поддельных эпосов, об особенностях, связанных в общем смысле с современным искусством бахши и исполнением эпоса.

Ключевые слова: сказитель, исполнитель дастана, эпическая память, знание, мировоззрение, нетрадиционный дастан, технический прогресс, упадок, эпический репертуар, устойчивая принадлежность.

Annotation: The article deals with the process of extinction in epic poetry due to the development of technological progress in social and cultural life, changes in memory, knowledge and worldview, the decline of knowledge and the decline of knowledge as a result of the decline of knowledge, in a general sense.

Keywords: bakhshi, epic performance, epik Memory, knowledge, worldview, non-traditional epic, technological progress, decline, epik repertoire, systematic membership.

Baxshichilik san'atida epik xotira, bilim va dunyoqarash ijodni, ijodiy qobiliyatni an'analar qobig'ida saqlovchi muhim omildir. Ijodiy jarayonda ularning so'nib borishi epik an'ananing buzilishiga olib keladi. Epik xotira, bilim va dunyoqarash baxshining ustozidan o'rgangan doston matni va kuylarining jonli jarayonda davom etishi va ma'lum an'analar izchiligida yashashini ta'minlaydi. Baxshining epik xotirasi, avvalambor, uning ustozidan eshitgan doston kuylari va ijrosi, epik voqelik va obrazlar, kleshe va formulalarning epik bilimda mustahkam saqlanishi va ijro jarayonida qayta gavdalanishi tushuniladi. Folklorshunos T. Mirzayevning fikricha: "Baxshining ijodiy xotirasida dostonlarning umumiy ssenariysi, uning asosiy syujet halqalari va epizodlari, yodlangan butun-butun parchalar va epos poetikasidan iborat juda katta epik bilim bor. Baxshi har galgi ijroda ana shu imkoniyatdan ijodiy foydalanadi"[4:73]. Umumiy ma'noda, doston syujet va kompozitsiyasining ma'lum an'anaviy qonuniyatlar asosi-

da davomiy saqlanish mezonlarini tashkil etadi. Shuning uchun ham baxshichilik san'atida epik xotira, bilim va dunyoqarash kabi tushunchalar muhim omillardan hisoblanib, baxshilar ularni his etmasa-da, ammo ijro jarayonida doimiy tarzda takrorlanib boruvchi va har galgi ijroda baxshilar uchun ijodiy akt vazifasini o'tovchi omildir. "Agar baxshichilik san'atida epik xotira, bilim va dunyoqarash kabi qismlar yo'qolsa, ijodiy boshlanish ham yo'qoladi. Yod olinmagan matnni qayta ijro etuvchi baxshi yuqorida aytilgan uch qismni o'zlashtirib olgan bo'lsa, ijro etiladigan matnga o'zining shaxsiy hissasi bor yoki yo'qligidan qat'i nazar u ijodiy mustaqil bo'lib qolaveradi"[7:274]. Chunki doston ijrosida epik xotira, bilim va dunyoqarash muhim o'ringa ega bo'lib, baxshi poetik matnni, ya'ni doston ijrosiga xos umumiy ssenariyni bevosita mana shu uchlik ke-simida amalga oshiradi. Bu esa baxshiga improvizatsiya jarayonini yuzaga keltirish hamda doston varianti uchun imkoniyat yaratadi. Epik xotira va bilimning imkoniyati orqali baxshi, birinchidan, ustozidan o'rgangan terma va dostonlarni ijodiy jarayonda badiha qilsa, ikkinchidan, epik ijroning barqaror an'analarda uzviy davomiyligini saqlaydi. Shunday bo'lsa-da, ijtimoiy-madaniy voqe-likdagi texnologik taraqqiyot natijasi baxshichilik va dostonchilik san'atining ma'lum ma'noda barqaror an'analarda uzviy davom etishiga ta'sir ko'rsatib, epik xotira, bilim va dunyoqarash-ning o'zgarishiga olib keldi. Bu esa doston ijrosi va poetikasiga xos an'anaviy ijro xususiyatlarini zamonaviy ko'rinishda uyg'unlashtirmoqda.

Yozma adabiyot, kino, ommaviy axborot vositalari va global tarmoqning xalq maishiy ha-yotiga kirib kelishi baxshini tinglashga bo'lgan ma'naviy ehtiyojni sustlashtirdi. "Hozirgi davr kishisining estetik didi yozma adabiyotning murakkab estetik talablari asosida shakllangan; u xalq eposiga xos estetik ko'lam va diddan qoniqa olmaydi"[8:7]. Natijada baxshi tor doira-da kuylaydigan bo'lib, uning ijrosi zamonaviy auditoriya dunyoqarashiga moslashdi. Eposning tasvir uslubi hozirgi zamon voqeligi va hozirgi inson ruhiy kechinmalarini, uning murakkab hayot manzaralarini tasvirlashga o'zlashtirib qilib qolmoqda. Badiiy mezonlarda tinglovchilarning dunyoqarashi asosida doston voqealariga erkin ijodiy yondashish holatlarini kuzatish mumkin. Go'yoki, baxshilar o'zlarini yangi davr ijodkorlari sifatida baholay boshladilarki, bunda jamoa va individual ijod uyg'unlashib, baxshining barcha bilganlarini bir doston matniga birlashtirish holatlari hamda yozma adabiyot namunalaridan ijodiy jarayonlarda erkin foydalanish imkoni-ni yaratmoqda. Bularning barchasi og'zaki sharoitda doston ijro etishning asta-sekinlik bilan so'nib borishini tezlashtirmoqda. Baxshilar ijrosi va repertuari bilan bog'liq bu kabi o'zgarish-lar individual ijodkorlikni, an'anaviy doston matnlarining buzilishi hamda muallifli yoxud no-an'anaiy soxta dostonlarning ijro etilishini yuzaga keltirdi. Ko'pchilik baxshilarning an'anaviy dostonlar sujet va motivlari asosida yangi-yangi kombinatsiyalarda o'z variantlarini "yasab" ijro etishga urinishlari ham mana shunday holat bilan izohlanadi. Bunday "dostonlar" ayrim baxshilarning "yozuvchilik", "shoirlik"ka intilishi, ilgari epik an'anada bo'lmagan dostonlarni ijro etishga urinishi mahsulidir.

Bugungi kunda yozib olinib, chop etilgan "Sohibqironning tug'ilishi", "Oysuluv" (Ro'zi bax-shi Qulto'rayev), "Ahmad Yassaviy", "Temur va Boyazid", "Samarqand tarovati", "Qo'ng'iro't", "Beva Barchin", "Qodir baxshi haqida doston" (Qahhor Rahimov), "Alp Qo'ng'iro'tbek" (Chori Umirov), "Qaysar dev" (Ahmad baxshi Shoto'ra o'g'li), "Sanamgul" (Rasul baxshi Umirov) va boshqalar shular jumlasidandir. Shu bilan bir qatorda, og'zaki an'analarning buzilishi va sox-ta dostonlarning yuzaga kelishiga birgina "Alpomish" qahramonlik dostoni yaqqol misol bo'la oladi. To'g'ri, xalqimiz har doim davomiylikni yaxshi ko'radi. Ezgulik, adolat, diyonat hamisha borligiga va g'alaba qozonishiga ishonadi. Shu bois ham befarzand Go'ro'g'li va uning farzand-lari (Hasanxon, Avazxon), nevaralari (Ravshan, Nurali), evaralari (Jahongir, Sherali) kabi yengil-mas, mard, bahodirlarning obrazlari yaratilgan turkum dostonlar ijod qilingan. Ana shu tarzda "Go'ro'g'li" dostonlari katta turkumlikka (hattoki, ba'zi dostonlarining o'zi alohida nasliy tur-kumlikni tashkil etadi) birlashgan. Ammo bular asrlar davomida jonli epik an'alar doirasida ijro

etib kelingan. Baxshilar dostonlarning syujet va kompozitsion qurilishiga, obrazlar yaxlitligiga, qadimiy motivlarning ishlanishiga, epik formulalarning qo'llanishiga har doim alohida e'tibor bilan yondashganlar. Bunda individual va jamoaviy ijod mutanosibligi to'la saqlangan. Shuning uchun ham bunday dostonlar an'analar doirasida ijro etilib, bizning kunlarimizgacha yetib kelgan. Mazkur holatni "Alpomish" dostoni tarixida ham ko'rishimiz mumkin.

Tadqiqotchilarning fikricha, "Alpomish" dostonining har ikkala qismi qachonlardir alohida-alohida yaratilgan bo'lishi mumkin. Ammo bundan ming yillar oldin ular yaxlit doston sifatida shakllangan va keyinroq yaratilgan "Yodgor" dostoni bilan birgalikda alohida turkumni tashkil etadi[2]. Folklorshunos olimlar M.Murodov va A.Ergashevlar esa dostonni alohida turkumlik doirasida tahlil etish kerakligini ta'kidlaydilar: "Alpomish", "Beva Barchin", "Yodgor", "Yo'lchibek" dostonlari birgalikda "Alpomish" nasliy turkumini yuzaga keltiradi. Hali yozib olinmagan "Shomurod" dostoni ham borki, bu ham "Alpomish"ning katta bir turkum sifatida Janubiy O'zbekistonda keng tarqalganligini ko'rsatadi"[5:129]. Mualliflarning bu mulohazalari har tomonlama o'rganishni talab qiladi. Haqiqatdan ham, Janubiy O'zbekiston dostonchiligida 60-80-yillarda ushbu dostonlar ijroda ommalasha boshladi. Ammo bu kabi dostonlarning ayrimlari ilgarigi davrlarda baxshilarning an'anaviy repertuarida bo'lmaganligi va ijro etib kelinmaganligini ham hisobga olish kerak bo'ladi.

Keyingi yillarda "Alpomish" dostoni kattakon turkumni tashkil etgan bo'lib, 32 doston dan iborat degan asossiz fikrlar paydo bo'ldi. Hatto, badiiylilikdan yiroq bo'lgan "Hurso'na", "Yodgor" kabi Chorshanbi Rahmatullayevdan yozib olingan chala-chulpa variantlar ham to'la o'rganilmay nashr etildi. Chorshanbi baxshidan yozib olingan dostonlar ("Alpomish", "Qo'ng'iro't", "Olponbiy", "Yodgor", "Ho'rsuna" va boshqalar) badiiy jihatdan mukammal emas. Ushbu dostonlardagi sujet va motivlar bir-birini takrorlash bilan birga hatto bir-birini inkor etadi. Xalq dostonlariga oid til va uslub buzilgan. Bularning bari mualliflar mulohazalarining ilmiy jihatdan asossiz ekanligini ko'rsatadi hamda Chorshanbi baxshi tomonidan o'ylab topilgan va yozib oluvchilarning haqiqat sifatida qabul qilishi oqibatidir. Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, "Alpomish" dostonining Surxondaryo va Qashqadaryo variantlari o'ziga xos xususiyatlarga ega. Umir shoir Safarov, Mamadrayim baxshi, Bo'riboy Ahmedov variantlarida doston qat'iy ikki qismga ajratilmaydi. Bu variantlarda dostonning birinchi qismi asar umumiy matnining atigi uchdan birini tashkil etadi. Bundan keyingi davrda bu hududlarda dostonning, asosan, ikkinchi qismi mustaqil doston sifatida kuylanib kelingan, degan xulosaga kelish mumkin. Bunday xulosa dostonning yaxlitligini inkor etmaydi, balki turli davrlarda jonli epik an'analarda uning saqlanish darajasini belgilaydi. Shuningdek, jonli og'zaki an'analarga kitobiylilikning ta'sir ko'rsatishi, baxshilarning individual doston ijro etish ko'nikmalari yuqorida keltirilgan doston namunalarning yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda. Bu bir tomondan baxshilar repertuarida muallifi dostonlarning ijro etilishiga saba bo'lsa, ikkinchidan, baxshi epik bilim darajasining zamonaviy dunyoqarash bilan uyg'unlashuvi natijasidir. Bunday jarayonlar albatta, dostonchilikda ijobiy holat hisoblanmasdan, balki so'nish jarayoni uchun xos bo'lgan bir martalik xatti-harakatdir.

Chori baxshi Umirovning "Alp Qo'ng'iro'tbek", Chorshanbi baxshi Rahmatullayevlarning "Hurso'na" dostonlari haqida ham shunday fikr bildirish mumkin[1]. Misol uchun "Alp Qo'ng'iro'tbek" Chori baxshi repertuarida qayd etilgan bo'lib, uning an'anaviy matni dostonchilik og'zaki an'analari davom etgan davrda mavjud bo'lmagan. Hattoki, baxshining ustози Umir shoir Safarov repertuaridan ko'plab an'anaviy dostonlar, ayniqsa, "Alpomish" yozib olingan bo'lsa-da, Alpomish shajarasi bilan bog'liq dostonlarning ijrosi haqida fikr bildirilmagan. Chori baxshi Umirov repertuaridagi dostonning og'zaki an'analarda mavjud bo'lmaganligi va yozib olinmaganligining o'ziyoq uning variantlashmaganligidan dalolat beradi. Hattoki, bir dostonchilik maktabi, ustoz-shogirdlik an'analari yaqin Qahhor Rahimov repertuaridan yozib olinib, chop ettirilgan "Qo'ng'iro't"[10] dostonining sujeti bilan o'xshashlik holati sezilmaydi.

Sujet, motiv va obrazlarning an'anaviy tarzda dostonchilik maktablari va baxshilar repertuarida o'zlashishi va davom etishi uchun, albatta, epik muhit va tarixiy shart-sharoit zarur. Chunki epik bayonning jonli jarayonda ommalashuvida barqaror an'ana va epik zarurat bo'lishi shart. Epos namunalarining jonli jarayonda ommalashuvi uchun bir ikki avlod o'tishi va shunda ham uning biror voqelik uchun tarixiy zarurat natijasi asosida yuzaga chiqishi lozim. Dostonning jonli og'zaki an'analarda o'zlashmaganligini hisobga olib aytish mumkinki, u Chori baxshi repertuaridagi individual soxta doston sifatida baholanadi. Agarda dostonni baxshidan so'ralganda uni qayta ijro qilib bera olmasligi mumkin. Chunki uning epik bilimida dostonning an'anaviy matni va ijrosi mavjud emas. Shu boisdan epik bilimning tanazzulga uchrash jarayoni baxshilar repertuarida ushbu dostonga doir namunalarning paydo bo'lish usullarini shakllantirmoqda.

Doston sujeti dastlab "Alpomish"dagidek davom etib, Alpomishning Barchin shartlarini bajarishi, uni Boysun yurtiga olib kelishi va qayta qalmoq yurtiga borib, Boysarini qutqarib Oytovkani olib kelish voqealari tasvirida davom etadi. Syujet uchun muhim bo'lgan Qo'ng'irotbekning dunyoga kelishi, pahlavon bo'lib tarbiyalanishi bilan bog'liq voqealar dostonning g'oyaviy maqsadini belgilaydi. Boysarining Xo'jaipok avliyoga borib, o'g'il farzand tilashi, tilagi bajo bo'lgan Boysarining beshik to'yi qilib, elu yurti chaqirishi, Qo'ng'irotbek 7 yoshga to'lganida Egamshukurga shogirdlikka topshirishi, 10 yoshida Rustamga jang sabog'i tarbiyasi uchun berishi, Yortiboyning Rustam xonadoniga qizi Mohichehraga sovchilikka yuborishi tasvirlari bilan davom etadi. Shundan so'ng, voqealar Qo'ng'irotbekning besh ming lashkar tuzishi bilan bog'liq holda qalmoq yurtiga ko'chiriladi. Qalmoq yurtida Kayquvvat va Olovka uch o'g'il va bir qiz ko'radi.

Dostonda sujetga bog'lanmagan Maqatil va Naqatil kabi aka-uka telbalarning qalmoq yurtiga kelib qolishi, Kayquvvatni o'ldirib Naqatilning podshoh bo'lganligi, shundan so'ng Makayu Madinaga borib hazrati Ali bilan jang qilmoqchi bo'lish tasvirlari ham mavjudki, bunday tasvirlanish jarayoni birinchidan "Alpomish" bilan bog'liq syujetga aloqasi yo'qligini ko'rsatsa, ikkinchidan, tasvir nihoyat darajada murakkablashtirilib, doston voqealariga ulangan tirkamaga o'xshaydi. Bunday tasvirlar, ayniqsa, Maqatilning Ali xalifaning yordamchisi Atamni o'ldirishi, Alining Atamni izlab qalmoq yurtiga kelishi va jangu jadallardan so'ng Maqatilni o'ldirishi, shundan so'ng Naqatilning podshoh bo'lishi, Qo'ng'irotbek bilan jang qilib halok bo'lishi, qalmoqlar Sherobodni Ali sharafiga bag'ishlashi tasvirlarida ko'rinadiki, bular baxshining an'anaga "ijodiy" yondashuvi va uni o'zicha haqiqat deb qabul qilishidir.

Dostonning keyingi voqealari qo'ng'irotlarning bosh otasi Qo'ng'irotbek (Mamatqul)ning o'g'illaridan 18 ta vaxtamg'ali, 16 ta qo'shtamg'ali, 14 ta qanjig'ali, 12 ta aynli, 6 ta tortuvli jami 66 ta bosh urug'lar tarqalganligi aytib o'tiladi. Dostonning xotima qismi qo'ng'irotlar urug'lari nomini umumiy ko'rsatish va shu asosda qo'ng'irotlar avlodi yuzaga kelgan degan tarixiy qarashni isbotlamoqchi bo'lish bilan yakun topadi. Doston voqealari bir-biri bilan bog'lanmagan, ba'zan voqealarning takroriy holda kelishi, mantiqsiz tasvirlar hamda eposga xos tasvirning buzilish jarayonlari juda ko'plab o'rinlarda ko'zga tashlanadi. Baxshi "Alpomish" dostonini otasi Umir shoirdan o'rgangan bo'lsa-da, unda mavjud syujetga xos tasvirlash mavjud emas. Hattoki, "Alpomish"dagi voqealar bir-biriga zid holatda tasvirlana boradi.

Ma'lumki, Umir shoir Safarov varianti Surxondaryo va Qashqadaryo dostonchiligida aytilib kelinayotgan "Alpomish" dostoni xususiyatlarini o'zida to'liq saqlaganligi, bu vohadan yozib olingan variantlar orasida eng mukammali hisoblanadi. Umir shoir variantida Boybo'ri va Boysari o'rtasidagi konflikt oilaviy-maishiy xarakterga ega"[3:48]. Darhaqiqat, Chori baxshi variantida konfliktning kelib chiqish voqeasi Fozil shoir variantidagidek zakot munozarasi bilan bog'lanadi. Baxshi dostonni Umir shoirdan eshitib o'rgangan bo'lsa-da, ammo uni jonli jarayonlarda ijro etmaganligi, epik bilimining tanazzuli va kitobiy doston variantini o'qib o'zlashtirishi natijasida ushbu epizodni kiritmoqda. Chunki doston voqealarida Fozil shoir varianti sujeti dastlabki o'rinlarda aynan saqlangan. Doston badiiy ligiga ta'sir ko'rsatuvchi epizod va detallar, an'anaviy boshlanma

va boshqa bir qator o‘rinlarni tasvirlashda ham baxshining epik bilimi bilan bog‘liq holatlardagi buzilishlar misol bo‘lishi mumkin. Misol uchun “Alp Qo‘ng‘irotbek” an‘anaviy doston boshlamasiga xos zachinda qalmoqlar mamlakati va Toychixon obraziga tavsif berish bilan boshlanadi. Albatta, dostonlarda boshlanma muhim o‘ringa ega bo‘lib, u birinchi navbatda voqealarning uzoq o‘tmishga aloqadorligini bildirib, auditoriyani o‘sha epik makon bilan bog‘laydi, ikkinchidan, qahramonlar shajarasi va u bilan bog‘liq ma‘lumotlar umumiy tarzda o‘quvchi ko‘z o‘ngida badiiy tasvirlana boradi. Uchinchidan, syujet voqealarining turli jarayonlarda davom etishini ta‘minlaydi. “Epik ijoddagi muqaddimaning o‘rganilishi, avvalo, doston strukturasi mohiyatini ochib berishga xizmat qiladi. Epik asar syujetining keyingi rivojini ta‘minlab beradi. Dostonda kechayotgan joy, asosiy obrazlar, epik asar asosida turgan voqelikning mohiyatini tushuntiradi. Muqaddimada ko‘pincha qahramon shajarasiga urg‘u beriladi, unda tilga olingan qahramon shunchaki, oddiy bir qahramon emas, balki bevosita ko‘k bilan, ilohiyot bilan bog‘lanishi urg‘ulanadi... Muqaddimalar:

1. Tinglovchini voqelikka tayyorlaydi, ya‘ni ularni dostonning asosiy qahramonlari hamda voqea bo‘lib o‘tadigan joy bilan tanishtiradi.

2. Doston qamrab olgan voqelikni ko‘lami naqadar keng ekanligini urg‘ulaydi.

3. Badiiy asardagi motiv va syujetlarning rivojiga turtki beradi hamda ular o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ta‘minlaydi”[9:11-12].

“Alp Qo‘ng‘irotbek” dostonida keltirilgan muqaddimada Toychixon obraziga an‘anaviy ta‘rif berilmagan, bir-biriga zid tasvirlar keltiriladiki, bu an‘anaviy doston matnining baxshi xotirasi va bilimida tanazzulga uchrash holati asosida amalga oshirilgan tasvir hisoblanadi. Misol uchun “Alpomish” dostonida Toychixon qalmoqlar podshohi sifatida keskin qoralanmaydi. Boysari va u boshchiligida ko‘chib kelgan qo‘ng‘irot urug‘iga saxiylik ko‘rsatadi. Ko‘plab ekinlarga zarar keltirgan, ruhan ezilgan Boysari boshliq qo‘ng‘irotlarni yaxshi kutib oladi, yer solig‘idan ozod qilib, ularning yashashi uchun zarur shart-sharoit yaratadi. Ammo bu o‘rtada Barchinning shart qo‘yishi, qalmoq alplari va ko‘plab qo‘shinning halok bo‘lishi, Alpomishga yutqazishi doston voqealarida qarama-qarshiliklarni yuzaga keltiradi. Epos qonuniyati ham shuni talab qiladi. Chunki dostonning g‘oyaviy maqsadi yor, oila uchun kurashish, urug‘ni birlashtirish, bu yo‘lda qahramon turli sinovlardan muvaffaqiyatli o‘tishi, kuch-qudrati, shijoati, aqli va tajribasi ortib borishi lozim. Ikkinchidan, ramziy jihatdan doston voqealarida bir davlat va uning qahramoni ikkinchi davlat va uning qo‘shini bilan bir xil kuchga ega emas. Epos qahramonlari epik homiyar ko‘magida himoyalani, ularning rahnamoligida o‘z maqsadlarini amalga oshirishlarida ham mana shunday ramziy ifoda yetakchilik qiladi. Shu sababdan ham eposda tasvirga tortilgan voqelik, obraz xalqning ideal tushunchalari asosida an‘anaviy ijroda qoliplashgan, o‘zgarmas ramziy vazifa bajaradi.

Baxshi-shoirilar va dostonchilik maktablari doirasida epik voqelik va qahramon masalasi an‘analarda doirasida ishlov berilib, mukammallashib borgan. Chori baxshi esa, ushbu qoidalardan chekinib, doston voqealari va obrazlarini tasvirlashda ba‘zan mantiqsizlik yo‘lidan boradi. O‘zining individual dunyoqarashi asosida tasvir vositalarini murakkablashtiradi. Xuddi shunday tasvir jarayonlari doston matnlarida ko‘zga yaqqol tashlana boradi. Toychixon obraziga berilgan ta‘rif ham mana shunday an‘analarni bilib-bilmasdan ijro etishning bir ko‘rinishidir. “Toychixon shunday odam ediki, u umrida birovga yaxshilik qilmagan, tani (sira, aslo) qaytib so‘lmagan, umr bo‘yi zulm nima bilmagan, elidagi sag‘ir-sug‘urlarga biron narsa bermagan, eli-xalqini nazariga ilmagani, o‘jar-qaysar, o‘zining gapini gap deb, o‘zganing so‘zini bilmagan (pisandiga ilmagani), sag‘al narsaga ochuvi (achchig‘i) keladigan qo‘rs odam edi” (1:3). Tasvirga tortilgan Toychixon ta‘rifida bir tomondan “birovga yaxshilik qilmagan” deyilsa, ikkinchi tomondan “umr bo‘yi zulm nima bilmagan” degan qarama-qarshi, zid munosabat ifodalanmoqda. Bunda an‘anaviy saj‘ san‘ati va u bilan bog‘liq tasvir buzilgan.

“Alpomish” dostonining variantlarida, jumladan, Fozil shoir va Umir shoir variantlarida ham bu kabi tasvirlar badiiy jihatdan mukammal tasvirlanib, qahramonga xos xarakter voqealar rivojida

yanada oydinlashadi. Alpomish bilan Qorajonning Murodtepadagi uchrashuvi va savol-javoblari-da bunday tasvir juda mahorat bilan beriladiki, auditoriyaning qahramonga bo'lgan ishonchi yanada ortadi. Fozil shoirida ushbu tasvir 236 misra she'riy yo'lda berilib, Alpomish qahramonligi, mardligi va shijoatining yuksak pafosda berilganligini kuzatish mumkin. Umir shoir variantida ham mahorat bilan berilib, Qorajonning shijoatli ekanligi ko'rsatilsa-da, epik qahramon Alpomish huzurida chekinadi, undan kuchsiz ekanligini his etib, o'zini nochor kimsa sifatida tasavvur etadi. Qorajon tilidan aytilayotgan ushbu tasvirlarda shunday holatni kuzatish mumkin:

*G'ayrat bilan chiqibsan o'z elingdan,
Bilmasdan chiqibman sening yo'lingdan,
Qutuluvim gumon bo'ldi qo'lingdan,
Jon do'stim, tort qo'lingni belimdan (1:103).*

Qorajonning Alpomish mardligini tan olib, unga xizmatida bo'lish epizodi dostonchilik an'analari doirasida ishlangan bo'lsa, Chori baxshi dostonida an'anaviy savol-javob tasviri mavjud emas. Uchrashuv oddiy, go'yoki oldindan rejalashtirilgandek. Alpik xususiyatlari har ikkala obrazga nisbatan ham ko'zga tashlanmaydi. Go'yoki, doston voqealarida ikki do'st bir-birini kutib olayotgandek tasvirlanadi. Bu kabi tasvir Qorajon tilidan quyidagicha bayon etiladi:

*... Osmon ayoz bo'lsa bugun yulduz ko'k,
Ko'rish bilan senga qildim ko'ngil to'q,
Yonib turgan ko'rinding-da, bo'lib cho'q,
Quchoqlashib ko'rishib ham do'st bo'ldim,
Seni bilan tushimda-ku, Hakimbek (1:11).*

G'oyaviy maqsadni ifodalovchi Qo'ng'irotbekning dunyoga kelishi voqealarning keyingi planida davom etib, bu jarayonda ham baxshi turli tasvirlar, obrazlar ba'zan "Alpomish" dostoni voqealarini qaytariq holda keltirib, syujetning izchil davomiyligini ta'minlamaydi. Qahramonning tug'ilishi va shajarasini Boysari avlodi bilan bog'laydi. Boysari va uning shajarasi "Alpomish" dostoni variantlarida umumiy ma'noda aytib o'tilgan va Boybo'riga Alpomish, Qaldirg'och (o'gay o'g'li Ultontoz), Boysariga Barchin ato etilganligi, hamda shu farzandlar dostonning asosiy g'oyaviy maqsadini amalga oshirishda yetakchilik qiladi. Chori baxshi esa asrlar mobaynida mukammallashib, sayqallashib kelgan an'analarga, sujet qurilishiga va obrazlarga nisbatan "ijodkorlik" mahoratidan foydalanib xayoli va tasavvurlariga kelgan tushunchalarni doston matniga kiritishga, ularni yangicha usulda talqin qilishga harakat qiladi. Tarixiy joy va nomlar "Alp Qo'ng'irotbek" dostonida ham ana shunday tasvirda baho berilishi lozim edi. Chori baxshi esa epos matnini tarixiy voqealar zamirida shakllantirmoqchi bo'lib, dostonda qo'ng'irotlar urug'ini Boysarining farzandi Mamatqul va uning shajarasi bilan bog'lamoqchi bo'ladi. Hattoki, doston voqealarida tilga olinmagan Qo'ng'irotbekning farzandlari nomi aytib o'tiladiki, bularning barchasi baxshining o'ylab topgan va voqelikka individual yondashuvi munosabatida kelib chiqqan holatlardandir. Jumladan, dostonda bu holat shunday ko'rsatiladi. Qo'ng'irotbekning birinchi xotini Mohichehradan to'rt o'g'il-Jonqulbek, Alijonbek, Xudoyqulbek, Imomqulbek va ikki qizi borligi, ikkinchi xotini qalmoqlardan bo'lib, undan Jonqobilbek o'g'lining borligi xronologik tarzda keltirilib, urug'ning ichki bo'linishi shu farzandlar davomiyligida ko'rsatiladi. "Qo'ng'irotbek alp, ya'ni Mamatqulning birinchi o'g'li Joniqulbek iyniga oq tamg'a, ya'ni belgi osib yurar edi. Undan oq tamg'ali, ya'ni Vahtamg'ali-o'n sakkizta, ikkinchi o'g'li Alijonbek shu tamg'ani ikki iyniga taqib yurgani uchun o'n oltita-Qo'shtamg'ali, uchinchi o'g'li Xudoyqulbek otining egari qantaliga bitta qovjig'abov o'rniga to'rttadan qovjig'abov taqqani uchun o'n to'rtta-Qonjig'ali, to'rtinchi o'g'li Imomqulbek, ya'ni mulladan o'n ikkita-Aynli urug'i, beshinchi o'g'li Jonqobilbekdan enasi tortuvga tushgani uchun oltita-Tortuvli urug'i, jami 66 ta qo'ng'irotlar urug'lari tarqalgan edi" (1:203).

Baxshi urug'ning keng tarqalish hududini ham o'zicha izohlashga harakat qiladiki, bunday xususiyatlar xalq eposini individuallashtirish orqali muallifning an'analarga munosabat bildirishi, hattoki o'ziga tarixchi sifatida baho berishga intilishdir. Dostonda Davron, Haydar tirriq, Egamshukur, Maqatil, Naqatil, O'ktam lashkarboshi va boshqa shunga o'xshash an'anada mavjud bo'lmagan to'qima obrazlarning uchrashi, ular xatti-harakatida voqealar turli jarayonlarda ifoda etilsa-da, g'oyaviy jihatdan doston umumiy mazmuniga birikmaydi. Shuningdek, Davronning Boysariga Kayquvvatning katta o'g'li Ernazarni tanishtirishi, Qo'ng'irotbekning Rustam qizi Mohichehraga uylantirishi, qalmoqda Maqatil bilan Naqatil degan telbalarining paydo bo'lishi, Maqatilning Makkada Hazrati Ali degan zo'r chiqqan emish deb 500 lashkar tuzishi va jang qilish epizodlarini keltiradiki, bular baxshining Alpomish tarixiy shaxs ekanligi, u haqda turkumlik doirasida dostonlarni davom ettirishga undaydi. "Ho', Boybo'ri, Boysarilarning Ernazar, Oynazar degan amakilari bor edi. Eshnazardan Kayquvvat, Oynazardan Davronlar qolgan edi" (1:174).

"Alp Qo'ng'irotbek" Chori baxshi Umirov tomonidan o'ylab chiqilgan doston namunasi hisoblanib, u jonli og'zaki an'analarda uzviy ijro etilmadi. Bu kabi holatlar baxshi epik bilimining tanazzulga uchrashi natijasi o'laroq yuzaga kelgan omillarning ta'siri bo'lib, dostonchilik an'alarining so'nish jarayonida yuzaga kelgan xususiyatlardandir. Shuning uchun ham doston jonli og'zaki ijroda variantlashmasdan, faqatgina Chori baxshi repertuaridagina qayd etilgan[1].

Umuman olganda, an'anaviy doston sujetlari asosida soxta dostonlarning yuzaga kelishi va doston matnlarining buzilish holati yuqorida qayd etilgan baxshi-shoiralar repertuari uchun xos bo'lib, bunday holatlar an'anaviy dostonchilik san'atining so'nishi jarayonidagi bir martalik aktidir. Shu bilan bir qatorda epik bilimning tanazzuli baxshi hohlamasa-da, u ijro etayotgan doston matnlarida muallifli ko'nikmasini shakllantirmoqda. Bunday jarayonlar esa dostonlarni og'zaki ijro etishga nisbatan yozma ravishda keng tarqalishiga imkon yaratmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. *Alp Qo'ng'irotbek. Doston. Aytuvchi Chori baxshi Umirov.* – Toshkent: Tafakkur, 2014; *Hurso'na. Doston. Aytuvchi Chorshanbi baxshi Rahmatullayev. Yozib oluvchi va nashrga tayyorlovchi R.Mustafaqulov.* – Termiz: Jayhun, 1999.
2. *Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос.* – М., 1947. – С.60-112; *Боровков А.К. Героический поэма об Алпамыше // Об эпосе Алпамыш.* – Ташкент, 1959. – С.61-86; *Мирзаев Т. Бессмертный памятник узбекского героического эпоса // "Алпамыш" – узбекский народный эпос.* – Л, 1982. – С.5-32; *"Alpomish" o'zbek xalq qahramonlik eposi.* – Toshkent: Fan, 1999.
3. *Mirzayev T. Alpomish dostonining o'zbek variantlari.* – Toshkent: Fan, 1968. – B.48.
4. *Mirzayev T. Xalq baxshilarining epik repertuari.* –Toshkent: Fan, 1979. –B.73.
5. *Murodov M., Ergashev A. Alpomishnoma. Surxondaryo talqini.* – Toshkent: Mehnat, 1999. – B.129.
6. *Ochilov N. Baxshichilik san'ati va epik repertuar.* –Toshkent:Fan, 2020.
7. *Путилов Б. Эпическое сказительство.* – М.:Восточная литература, 1997. – С.274.
8. *Sarimsoqov B. "Alpomish" klassik epos namunasi // O'zbek tili va adabiyoti,* 1999. – 4-son. – B.7.
9. *Eshonqulov J. Mardlik va jasorat ulug'langan doston // Alpomish. O'zbek xalq dostoni. Aytuvchi Umir shoir Safarov, Mardonaqul Avliyoqul o'g'li.* – Toshkent: Akademnashr, 2019. – B.11-12.
10. *Qo'ng'irot. Doston. Aytuvchi Qahhor baxshi Rahimov. Yozib oluvchi va nashrga tayyorlovchi A.Ergashev.* – Toshkent: O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2006. 9.*Eshonqulov J. Mardlik va jasorat ulug'langan doston // Alpomish. O'zbek xalq dostoni. Aytuvchi Umir shoir Safarov, Mardonaqul Avliyoqul o'g'li.* – Toshkent: Akademnashr, 2019. – B.11-12.